

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

ГУДИМА ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ

УДК: 159.922.6: 37.034: 372(043.3)

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ МОРАЛЬНИХ
ВЧИНКІВ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2007

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі психології Інституту історії та філософії педагогічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
СКРИПЧЕНКО ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ,
Інститут історії та філософії педагогічної освіти
Національного педагогічного університету імені
М.П.Драгоманова.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
ПОБІРЧЕНКО НЕОНІЛА АНТОНІВНА,
Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН
України, завідувач відділу психології профорієнтації;

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
ПЕНЬКОВА ОЛЕНА ІВАНІВНА,
Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України,
провідний науковий співробітник лабораторії психології
особистості.

Захист відбудеться “19” вересня 2007 року, о 17 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “2” серпня 2007 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Долинська Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Важливим завданням сучасної школи є формування соціально активного, високоморального, з належною культурою праці та поведінки громадянина нашої незалежної України, а не просто носія певної кількості знань. Розв'язання таких завдань вимагає формування соціальних та ціннісних орієнтацій морального становлення особистості ще у молодшому шкільному віці.

За останні десятиріччя сучасна психологічна думка має вагомий доробок, що розкриває різні аспекти морального розвитку особистості, і зокрема, регулятивний (С.Ф.Анісімов, Л.І.Божович, Ю.М.Ковальчук, Г.І.Морева, Р.Рудольф, Х.Штольц, В.Г.Щур, С.Г.Якобсон та ін.), що визначає, як одну із функцій моралі, регуляцію поведінки у відповідності до прийнятої у суспільстві системи моральних цінностей. Саме становлення її особливих форм є тим психологічним фактором, який забезпечує суспільно значущу поведінку – моральну поведінку. Однією із головних складових моральної поведінки є вчинок. Психологічною наукою вчинок розглядається як акт морального самовизначення людини, в якому вона стверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, самої себе, групи чи суспільства в цілому. Загальнопсихологічний аспект вчинку досліджували Л.І.Божович, Л.С.Виготський, Л.А.Висотіна, Л.Б.Волченко, О.О.Гусейнов, Ю.М.Ковальчук, С.Д.Максименко, І.П.Манюха, І.С.Мар'єнко, І.Ф.Надольний, О.І.Пенькова, Н.А.Побірченко, Ж.Піаже, В.О.Татенко, В.А.Роменець, Л.І.Рувінський, С.Л.Рубінштейн, Т.Е.Саксонова, Є.М.Сурков, В.В.Фадєєв, П.Р.Чамата, С.Г.Якобсон та ін.

Важливими характеристиками морального розвитку особистості є: моральні мотиви, настанови і стосунки, які проявляються у вчинках та поведінці особистості (М.Й.Боришевський, Є.В.Суботський, І.С.Мар'єнко, Т.Н.Овчіннікова та ін.), вольові якості особистості (К.М.Вентцель, В.К.Демиденко, І.С.Мар'єнко та ін.), адекватність власних дій і вчинків (І.Д.Бех, Л.А.Висотіна, Б.Д.Прийман та ін.), адекватна оцінка моральних дій оточуючих людей, моральних ідеалів (О.І.Пенькова, В.О.Сухомлинський, С.Г.Якобсон та ін.), етичні знання і способи їх реалізації у соціальній поведінці (М.І.Болдирєв, Г.Є.Залеський, Н.А.Побірченко та ін.), почуття та емоції учнів (В.Г.Лавренко, Г.І.Морева, Л.С.Сапожнікова та ін.), самооцінка вихованця (Г.А.Горська, С.Г.Якобсон та ін.).

У різні вікові періоди пріоритетність кожної з цих характеристик змінюється, що показує ряд досліджень, присвячених віковим особливостям морального розвитку дитини. Так, у дошкільному віці основним рушійним фактором формування моральної свідомості є позитивний приклад дорослих (Л.В.Арт'ємова, Н.М.Дятленко, Г.К.Гумницький, Д.Б.Ельконін, Є.В.Таранова та ін.). У молодшому шкільному віці, як свідчать дослідження М.І.Болдирєва, О.С.Богданової, Н.А.Побірченко, В.А.Роменця, О.О.Худякової та ін., становлення моральних вчинків пов'язане з етичними знаннями і способами їх реалізації у соціальній поведінці та вчинками, які притаманні іншим, наприклад,

лідерам мікрогруп, моральним ідеалам референтних осіб. Дослідники проблеми морального становлення підлітка (Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, І.С.Булах, Є.В.Суботський та ін.) виявили, що в цьому віці відбувається лібералізація ціннісних уявлень, зміна моральних ідеалів, перенесення морального зразка з батьків, вчителів на референтну групу, усвідомлення своїх дій, тобто правильне розуміння змісту власної поведінки, мотивів своїх дій, передбачення результатів, наслідків, адекватна оцінка своєї поведінки відповідно до моральних норм та цінностей суспільства.

Проте до цього часу не має чіткої класифікації, системного аналізу генези та особливостей розвитку психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків в учнів молодшого шкільного віку, тоді як саме в цей віковий період відбувається активне становлення довільної регуляції поведінки на основі моральних норм (І.Д.Беха, О.С.Богданова, А.В.Запорожець, В.І.Петров, Ю.Б.Мандрик, О.В.Скрипченко та ін.) і вивчення детермінант морального вчинку в учнів 1-4 класів дасть, на нашу думку, можливість сформулювати психолого-педагогічні рекомендації щодо реалізації процесу виховання і самовиховання учнів зазначеного вікового періоду.

Таким чином, соціальна значущість проблеми та недостатнє її вивчення і зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: “Психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків учнів молодшого шкільного віку”.

Зв’язок дисертації з науковими проблемами, програмами, темами.

Тема дослідження входить до тематичного плану наукових досліджень кафедри психології Інституту історії та філософії педагогічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова за напрямом “Теорія та технологія навчання і виховання у системі освіти”, затверджена Вченою радою університету (протокол №8 від 26 лютого 2004р.) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол №7 від 21 вересня 2004р.).

Об’єкт дослідження – моральне становлення молодших школярів.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків молодших школярів.

Мета дослідження – здійснити теоретичне та експериментальне вивчення психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків у молодших школярів і визначити шляхи їх формування.

В основу нашого дослідження були покладені **гіпотези** про те, що:

– основними психолого-педагогічними детермінантами моральних вчинків є:
а) усвідомлення молодшими школярами змісту моральних норм та цінностей; б) адекватна оцінка дитиною моральних дій оточуючих; в) самооцінка вихованцем власних моральних дій; г) розуміння мотивів поведінки дитиною при здійсненні моральних вчинків;

– психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків у молодшому шкільному віці мають складну генезу;

– цілеспрямовані впливи на особистість дитини засобами активних методів виховання сприятимуть процесу розвитку психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків.

Відповідно до мети і гіпотези дослідження нами поставлено такі основні **завдання**:

1. Обґрунтувати теоретичні засади експериментального дослідження проблеми становлення моральних вчинків та визначити їх психолого-педагогічні детермінанти.

2. Вивчити динаміку становлення психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків у молодших школярів.

3. Простежити внутрішні взаємозв'язки між визначеними психолого-педагогічними детермінантами моральних вчинків учнів молодшого шкільного віку та запропонувати авторську модель їх розвитку і взаємозв'язку.

4. Апробувати авторську програму оптимізації процесу формування психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків у молодших школярів.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є: Закон України “Про освіту”, Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI ст.), загальна характеристика проблеми вчинків (М.М.Бахтін, Т.С.Кириленко, В.А.Роменець, В.О.Татенко, Б.Ф.Ломов, Є.М.Сурков, О.К.Осницький, В.В.Фадєєв та ін.), формування цілісної смислової сфери свідомості і самосвідомості (К.О.Абульханова, О.І.Пенькова, Н.А.Побірченко, О.В.Скрипченко, П.Р.Чамата та ін.), загальнотеоретичні основи розвитку особистості (І.Д.Бех, М.Й.Боришевський та ін.), теоретичні уявлення про психологічні механізми морального формування і розвитку особистості (Л.І.Божович, І.С.Булах, С.Г.Якобсон та ін.), закономірності розвитку особистості молодшого школяра (В.І.Авраменко, Л.С.Виготський, Н.О.Менчинська, Н.А.Побірченко, О.В.Скрипченко та ін.)

Для розв'язання поставлених завдань у дисертації використано комплекс теоретичних (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення) та емпіричних (тестування, спостереження, індивідуальні та групові бесіди, анкетування, аналіз документів і продуктів діяльності дітей, констатувальний та формувальний експерименти) **методів**, методи статистичної обробки даних.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі середніх загальноосвітніх шкіл №12, №15, №16 м. Кам'янця-Подільського Хмельницької області. В дослідженні брав участь 261 учень початкових класів віком 6-10 років, а також 47 вчителів початкових класів.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

– *вперше* виділено психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків учнів початкових класів (усвідомлення і розуміння вихованцями моральних норм, етичних цінностей, притаманних соціуму (мікрогрупі, групі, суспільству тощо); адекватна оцінка вихованцем моральних дій оточуючих його людей, літературних персонажів, героїв кінофільмів тощо; самооцінка учнем власних моральних дій; мотиви поведінки молодших школярів; почуття та емоції учнів при здійсненні морального вчинку; взаємодія вихователя з вихованцями,

пов'язана із спонуканням до позитивних дій; вольові якості молодших школярів); експериментально досліджено динаміку їх становлення у молодшому шкільному віці; визначено рівні (високий, вищий за середній, середній, нижчий за середній, низький) сформованості детермінант моральних вчинків; створено для кожного класу плеяди взаємозв'язків між детермінантами моральних вчинків у молодших школярів;

– *уточнено та поглиблено* критерії оцінювання детермінант моральних вчинків; розроблено методикау їх дослідження у школярів молодшого шкільного віку; встановлено механізми їх прояву в учнів;

– *обґрунтовано та доповнено* психолого-педагогічні методи, способи та засоби комплексного розвитку психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків учнів молодшого шкільного віку.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що апробовані методики діагностики рівнів сформованості детермінант моральних вчинків та розроблені психолого-педагогічні рекомендації, спрямовані на формування моральних вчинків молодших школярів, можуть бути використані у роботі шкільних психологів, вчителів молодших класів. Отримані теоретичні та експериментальні результати використовуються у Кам'янець-Подільському державному університеті під час проведення лекцій, практичних та лабораторних занять з курсу “Вікова та педагогічна психологія” при вивченні тем „Психологія молодшого шкільного віку”, „Психологія виховання”; з курсу “Психодіагностика” при вивченні теми „Діагностика особистості”, у діяльності шкільних психологів, вчителів та вихователів початкових класів.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувалися методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних положень, репрезентативністю вибірки, використанням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, відповідністю їх об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження, використанням кількісного та якісного аналізу отриманих результатів, застосуванням статистичних методів обробки даних.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертації доповідались та отримали схвалення на науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції „Генеza буття особистості” (м. Київ, 2006р.); Міжнародній науково-практичній конференції „Проблеми професійного становлення молоді на основі духовно-моральних цінностей” (м. Вінниця, 2006р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції „Духовність у становленні та розвитку громадянськості особистості” (м. Херсон, 2006р.); звітних наукових конференціях викладачів і аспірантів Кам'янець-Подільського державного університету (2003-2006 рр.); звітних наукових конференціях викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2004-2006 рр.), засіданнях кафедри психології інституту історії та філософії педагогічної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова (2003-2006 рр.).

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Кам'янець-Подільського державного університету (довідка №28 від 20.09.2006р.), Кам'янець-Подільської загальноосвітньої школи

I-III ст. імені Л.Дмитерка №12 (довідка №10 від 21.09.2006р.), Кам'янець-Подільської загальноосвітньої школи I-III ст. №15 (довідка №16 від 19.09.2006р.), Кам'янець-Подільського навчально-виховного комплексу №16 у складі загальноосвітньої школи I-III ст. та колегіуму Хмельницької обл. (довідка № 25 від 11.09.2006р.)

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження опубліковані у 11 наукових працях, з яких 6 статей – у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України, матеріали конференцій, методичні рекомендації.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (216 найменувань) та додатків. Основний зміст роботи викладено на 176 сторінках, загальний обсяг дисертації – 237 сторінок. Дисертація містить 38 таблиць та 11 рисунків на 15 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено її об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, сформульовано гіпотезу, розкрито методологічні засади та методи дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення дослідження, наведено відомості щодо апробації та впровадження отриманих результатів.

У **першому розділі** „Проблема формування моральних вчинків у психолого-педагогічній літературі” представлено аналіз основних теоретичних підходів до проблеми вчинку, морального вчинку, морального розвитку.

Розглянуто різні підходи до поняття „морального вчинку”, зокрема, загальнофілософський (Арістотель, М.М.Бахтін, Н.О.Бердяєв, Л.Б.Волченко, Г.В.Ф.Гегель, І.Кант, В.С.Соловйов та ін.), загальнопсихологічний (Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, Л.С.Виготський, Т.С.Кириленко, С.Д.Максименко, І.П.Маноха, І.С.Мар'єнко, В.А.Роменець, В.О.Татенко та ін.), загальнопедагогічний (Ш.О.Амонашвілі, А.С.Макаренко, О.О.Пінт, В.О.Сухомлинський, К.Д.Ушинський та ін.). У філософсько-етичній літературі вчинок визначають як першоелемент моральної діяльності, а у психолого-педагогічній – як усвідомлюваний практичний акт, дію, пов'язану з моральною свідомістю та самосвідомістю, спрямовану на дотримання моральних норм та цінностей, що призводить до саморегуляції особистості. Моральна поведінка – це вся діяльність особистості, що оцінюється з точки зору вимог моралі. Отже, моральний вчинок є першоелементом моральної поведінки.

З моральним вчинком тісно пов'язане поняття „морального розвитку”, дослідженню якого присвячено роботи Л.В.Артёмової, І.Д.Беха, Л.І.Божович, І.С.Булах, Л.С.Виготського, Л.А.Висотіної, Г.А.Горської, Г.К.Гумницького, А.В.Запорожця, Ю.Б.Мандрик, І.С.Мар'єнко, С.Л.Рубінштейна та ін. У зазначених вище роботах виділяються такі загальні показники морального розвитку, як: 1) інтелектуальний (Л.В.Артёмова, М.І.Болдирев та ін.), який характеризується засвоєнням понять, норм і правил поведінки, моральних вимог, тобто моральними знаннями; 2) емоційний (І.Д.Бех, М.Г.Іванчук,

О.В.Сухомлинский та ін.) – почуттями, переживаннями, що проявляється в результаті сприймання інформації морального змісту; 3) поведінковий (О.П.Вардомацький, Г.А.Горська, І.С.Мар'єнко та ін.) – характеризується наявністю в учнів умінь та навичок моральної поведінки, регулюючими механізмами управління моральною поведінкою, правильною оцінкою моральних вчинків, культурою власної поведінки. Також є ряд праць, у яких розглядається рівень сформованості вмінь, навичок і звичок моральної поведінки (Г.І.Погорелов, І.В.Сінгаївська, Р.Є.Хворостян та ін.); особливості її прояву у колективі (Л.О.Сологуб, К.Д.Ушинський, О.І.Шапран та ін.); усвідомлення мети моральної діяльності через співставлення її із засобами досягнення (О.І.Раєв, О.М.Леонтьєв та ін.); наявність у поведінці особистості гуманістичних рис (В.К.Котирло, Г.Я.Ясякевич та ін.); знання про норми та правила моралі, глибина їх осмислення (М.Й.Боришевський, О.В.Запорожець, І.К.Шквола та ін.); особливості ставлення до оточуючих людей (А.С.Макаренко, Є.Ш.Сапожнікова та ін.); окремі моральні якості індивіда (І.Д.Бех, О.Г.Гуріна та ін.). Отже, моральний розвиток передбачає становлення моральних вчинків, а вони, в свою чергу, – моральної поведінки особистості.

Аналіз психолого-педагогічних праць, пов'язаних із моральними вчинками, дозволив нам виділити ряд психолого-педагогічних детермінант становлення моральних вчинків у молодших школярів, а саме: 1) усвідомлення і розуміння вихованцями моральних норм, етичних цінностей, притаманних соціуму (мікрогрупі, групі, суспільству тощо); 2) адекватна оцінка вихованцем моральних дій оточуючих його людей, літературних персонажів, героїв кінофільмів тощо; 3) самооцінка учнем власних моральних дій; 4) розуміння мотивів поведінки молодшими школярами; 5) почуття та емоції учнів при здійсненні морального вчинку; 6) взаємодія вихователя з вихованцями, пов'язана із спонуканням до позитивних дій; 7) вольові якості молодших школярів.

У дисертаційному дослідженні поставлено завдання дослідити перші чотири із згаданих вище теоретичних детермінант, оскільки вони найчастіше виділяються дослідниками молодшого шкільного віку як основні у становленні моральних вчинків.

Водночас з'ясовано, що рівні сформованості психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків залежать від рівня розвитку у дитини моральних знань, почуттів та звичок моральної поведінки (Г.І.Морєва, Л.С.Сапожнікова та ін.), тобто від моральних якостей, оскільки їх сформованість у подальшому розвитку особистості відображається на її вчинках. У психолого-педагогічній літературі моральні вчинки визначаються як моральна якість у дії (І.Д.Бех, С.Д.Максименко та ін.). Тому дослідження психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків найефективніше здійснювати через діагностику моральних якостей. Основними моральними якостями, якими у своїх вчинках керується людина, є доброта, чесність та чуйність. Саме останні складають основу становлення всіх інших моральних якостей (О.М.Вержиховська). Це дозволило нам зробити висновок про необхідність дослідження рівнів сформованості

психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків, враховуючи згадані вище моральні якості.

У **другому розділі** „*Методика та аналіз результатів психологічного дослідження детермінант моральних вчинків учнів молодших класів*” представлено теоретико-методичні засади та особливості організації констатувального експерименту; описано результати вивчення психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків в учнів молодшого шкільного віку; визначено особливості внутрішньофункціональних структур детермінант моральних вчинків.

Констатувальний експеримент проводився у два етапи.

На **першому етапі** вивчалися особливості психолого-педагогічної ситуації, в якій відбувається становлення морального вчинку. Так, встановлено критерії, якими керуються учні, вчителі та вихователі при визначенні морального вчинку; з'ясовані особливості застосування моральних вчинків на практиці (під контролем дорослих та без нього); проведено психолого-педагогічний аналіз виховного процесу в молодшому шкільному віці.

Для розв'язання завдань першого етапу дослідження нами використовувались такі методи дослідження, як психолого-педагогічні спостереження, анкетування, індивідуальні та групові бесіди.

Виявлено мотиви поведінки, якими керуються учні молодшого шкільного віку при здійсненні моральних дій і вчинків: альтруїстичні (безкорисні дії в інтересах інших) та прагматичні (очікування похвали, схвалення від дорослих; задоволення своїх потреб (розваги з друзями), матеріальна вигода).

На **другому етапі** було проведено констатувальний експеримент, завдання якого полягали у з'ясуванні психологічних особливостей детермінант моральних вчинків у молодших школярів.

Відповідно до змісту кожної із досліджуваних детермінант моральних вчинків, особливостей їх прояву, було визначено рівні їх сформованості (високий, вищий за середній, середній, нижчий за середній та низький). Охарактеризуємо їх.

Рівні сформованості усвідомлення та розуміння вихованцями моральних норм та цінностей.

I. Високий: наявність у дитини знань щодо основних характеристик моральних норм та цінностей, деталізованість, вербалізація їх сутності.

II. Вищий за середній: наявність у дитини знань щодо більшості характеристик моральних норм та цінностей, деталізованість, неповна вербалізація їх сутності.

III. Середній: наявність у дитини знань про деякі характеристики моральних норм та цінностей, часткова деталізованість, недостатньо повна і адекватна вербалізація їх сутності.

IV. Нижчий за середній: наявність у дитини фрагментарних знань про моральні норми та цінності, часткова деталізованість, недостатнє розуміння та вербалізація їх сутності.

V. Низький: відсутність у дитини знань, розуміння та усвідомлення сутності моральних норм.

Рівні сформованості адекватної оцінки вихованцем моральних дій оточуючих людей, літературних персонажів, героїв кінофільмів тощо.

I. Високий: безпомилкове трактування моральних дій та вчинків відповідно до їх сутності.

II. Вищий за середній: безпомилкове трактування знайомих моральних ситуацій відповідно до їх сутності.

III. Середній: неточне, інколи помилкове трактування моральних дій та вчинків згідно з їх сутністю.

IV. Нижчий за середній: неточне, часто помилкове трактування моральних дій та вчинків стосовно їх сутності.

V. Низький: неправильне (або відсутнє) трактування моральних дій та вчинків відносно їх сутності.

Рівні сформованості самооцінки власних моральних дій та вчинків у учнів молодших класів.

I. Високий: безпомилкове оцінювання власних моральних дій та вчинків відповідно до їх сутності.

II. Вищий за середній: безпомилкове трактування знайомої ситуації, адекватне оцінювання власних дій та вчинків, які постійно повторюються у повсякденній діяльності стосовно їх сутності.

III. Середній: неточне, інколи помилкове трактування власних моральних дій та вчинків відносно їх сутності.

IV. Нижчий за середній: неточне, часто помилкове трактування власних моральних дій та вчинків згідно з їх сутністю.

V. Низький: неправильне (або відсутнє) трактування власних моральних дій та вчинків відносно їх сутності.

Використані методи експериментального дослідження дозволили отримати кількісні показники рівнів сформованості названих психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків, які представлені у табл. 1.

З табл. 1 видно, що у більшості випадків розуміння учнями перших класів моральних норм та етичних цінностей, притаманних соціуму, є досить спрощеним, примітивним. Чітко диференціюючи позитивних і негативних героїв, учні не завжди можуть пояснити чинники такого поділу. Також з'ясовано, що більшість учнів (80%) першого класу, що мають високий та вищий за середній рівні, адекватно оцінюють дії та вчинки оточуючих їх людей, літературних персонажів, героїв кінофільмів. Водночас помічено, що школярі з середнім та вищим за середній рівнями також адекватно оцінюють власні дії та вчинки (майже 48%). Однак вони не здатні оцінювати свою особистість в цілому (діти вважають себе найкращими, найдобрішими, найпрацелюбнішими, найрозумнішими і т.п.), на що вказує завищена моральна самооцінка (93,33%) та високий рівень моральних домагань (95%). Внаслідок заниженої самокритичності, учні не усвідомлюють власних реальних можливостей, значно завищуючи їх, і ставлять непосильні для себе завдання.

В результаті дослідження, серед учнів другого класу виділено групу дітей (1,67%) з високим рівнем сформованості знань про моральні норми. Однак, більшість школярів (майже 70%) все ще імітують дії вчителя, орієнтуються на

встановлені дорослими та вчителем моральні еталони та норми поведінки. Значно зростає кількість учнів (33,33%) з адекватною моральною самооцінкою і рівнем моральних домагань (23,33%), який ми відносимо до норми. Такі зрушення зумовлені, на нашу думку, соціальним контролем з боку дорослих. Учні другого класу (85%) з високим та вищим за середній рівнями адекватно оцінюють моральні дії оточуючих, літературних персонажів, засуджуючи скоєння ними аморальних вчинків та схвалюючи дії, що відповідають моральним нормам. При цьому школярі не завжди можуть пояснити, чи герой казки, кінофільму зробив правильно, чи ні, не обґрунтовують свої відповіді. Тобто, учні керуються інтуїтивним, підсвідомим, а не усвідомленим трактуванням вчинків.

Таблиця 1.

Рівні сформованості психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків у молодших школярів

n = 261

№ п/п	Детермінанти моральних вчинків	Рівні сформованості детермінант	Кількість учнів (%)				В середньому
			1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	
1.	Усвідомлення і розуміння учнями моральних норм та цінностей, притаманних соціуму	Високий	–	1,67	12,5	20,29	9,2
		Вищий за середній	11,67	16,67	23,61	24,64	19,5
		Середній	25	23,33	20,83	18,84	21,8
		Нижчий за середній	58,33	56,66	43,06	36,23	47,9
		Низький	5	1,67	–	–	1,5
2.	Адекватна оцінка учнем дій та вчинків оточуючих людей та літературних персонажів	Високий	70	78,33	83,33	89,85	80,84
		Вищий за середній	10	6,67	6,94	2,9	6,51
		Середній	8,33	8,33	4,17	4,35	6,13
		Нижчий за середній	10	6,67	5,56	2,9	6,13
		Низький	1,67	–	–	–	0,38
3.	Оцінка вихованцем власних моральних дій	Високий	18,33	25	33,33	40,58	29,89
		Вищий за середній	28,33	36,67	30,56	26,09	30,03
		Середній	20	13,33	15,28	14,49	15,7
		Нижчий за середній	31,67	25	20,83	18,84	24,75
		Низький	1,67	–	–	–	0,38

На противагу першо- та другокласникам, учні третіх та четвертих класів більш чітко усвідомлюють поняття моральних норм і етичних цінностей, притаманних суспільству (12,5% – у третьому класі, 20,29% – у четвертому класі).

Щодо оцінки моральних дій та вчинків оточуючих людей, літературних персонажів встановлено, що учні третього класу не просто засуджують або схвалюють, а намагаються аналізувати, іноді навіть виправдати їх аморальні вчинки. Учням третього класу притаманні моральні якості, які забезпечують самостійність, відповідальність та наполегливість, що свідчить про розвиток

моральної свідомості. Це стає причиною того, що зменшується кількість учнів з дуже високим рівнем моральних домагань (50%).

Суттєвий вплив на формування моральної поведінки третьокласників має бажання займати провідне місце серед однолітків. Відсутність можливостей здійснити його за допомогою моральних пріоритетів призводить до гальмування моральної поведінки, що характеризується акцентуванням на невдачах інших, зловживанням роллю сильнішого та негуманним ставленням до однокласників. На нашу думку, саме тому кількість учнів третього класу з завищеною моральною самооцінкою (68,05%) зростає.

Учні четвертого класу свідомо оцінюють певні моральні чи аморальні вчинки, розуміючи не тільки їх причини та сутність, а й деякі наслідки. Внаслідок розвитку моральної свідомості та самокритичності значна кількість учнів четвертого класу має адекватну моральну самооцінку (57,97%) та рівень моральних домагань ($\approx 55\%$), який ми відносимо до норми.

Дослідження ставлення молодших школярів до здійсненого морального вчинку та аналіз мотивів такої поведінки показали, що у респондентів перших-других класів спостерігається незначна динаміка цієї детермінанти. При формуванні мотивів здійснення моральних вчинків в учнів перших-других класів найбільшу роль відіграє виховання в сім'ї. Отримані експериментальні дані свідчать про те, що у сім'ях, де ставлення батьків до аморальних вчинків є негативним, а моральні дії є нормою життя, у дітей переважають альтруїстичні мотиви (в 1-х кл. 43,33%, в 2-х кл. 45%). Тоді як у сім'ях, де здійсненню морального вчинку приділяють надмірну увагу у вигляді похвали чи матеріальної винагороди – прагматичні мотиви. Учні свідоміше підходять до поняття морального вчинку, коли чекають винагороди, однак при цьому втрачаються альтруїстичні мотиви.

Учні третього класу усвідомлюють мотиви своєї поведінки, вони чітко розуміють, що за здійснений моральний вчинок не можна вимагати винагороди, у них зароджується розуміння того, що поняття „моральності” включає в себе не лише позитивну дію, а й альтруїстичне ставлення до неї. Внаслідок цього відбувається зростання кількості учнів з альтруїстичними мотивами (50%) та зменшення кількості школярів, які в результаті здійснення морального вчинку очікують матеріальну винагороду (4,17%). Однак розуміння моральних норм та цінностей на більш високому рівні, на противагу учням перших-других класів, має й негативні сторони – респонденти починають приховувати прагматичність вчинку. Вважаючи, що довготривале спілкування з ровесниками закріпить їх статус в колективі, 16,67% учнів третього класу здійснюють моральний вчинок задля розваг з друзями.

В учнів четвертого класу водночас із зростанням рівня потреб з'являються інтереси, які не можуть задовольнити дорослі, друзі набувають все більшого авторитету. Це стає причиною того, що знижується відсоток дітей з альтруїстичним ставленням до морального вчинку (26,09%), і зростає кількість учнів (27,54%), які готові здійснити моральний вчинок задля розваг з друзями.

На наступному етапі з метою вивчення формування внутрішньофункціональних структур психолого-педагогічних детермінант,

пов'язаних із вчинками молодших школярів, був здійснений аналіз кореляційних матриць засобами графічних методів кореляційних плеяд, розроблених О.В.Скрипченко.

Отримані результати для учнів перших-четвертих класів представлено в таблиці 2 та на рис. 1.

Таблиця 2.

Кореляційна матриця проміжної і закінченої факторизації детермінант в учнів початкових класів

$n = 261$

Детермінанти	Перший клас				Другий клас				Третій клас				Четвертий клас			
	А	В	С	Д	А	В	С	Д	А	В	С	Д	А	В	С	Д
А	–	0,07	0,4	0,33	–	0,133	0,533	0,6	–	0,06	0,4	0,33	–	0,13	0,57	0,58
В	0,07	–	0,47	0,47	0,133	–	0,467	0,2	0,06	–	0,57	0,06	0,13	–	0,48	0,36
С	0,4	0,47	–	0,47	0,533	0,467	–	0,3	0,4	0,57	–	0,4	0,57	0,48	–	0,71
Д	0,33	0,47	0,47	–	0,6	0,2	0,3	–	0,33	0,06	0,4	–	0,58	0,36	0,71	–
a_j	0,36	0,48	0,83	0,75	0,69	0,35	0,67	0,56	0,33	0,63	0,71	0,32	0,56	0,39	0,97	0,86

Примітка: А – детермінанта, пов'язана із усвідомленням та розумінням моральних норм, етичних цінностей, притаманних соціуму; В – детермінанта, пов'язана із адекватною оцінкою моральних дій оточуючих людей; С – детермінанта, пов'язана із самооцінкою власних моральних дій; Д – детермінанта, пов'язана з мотивом вчинку; a_j – заряди кореляції j -ої детермінанти.

На рис. 1 отримані дані зображені у вигляді плеяд.

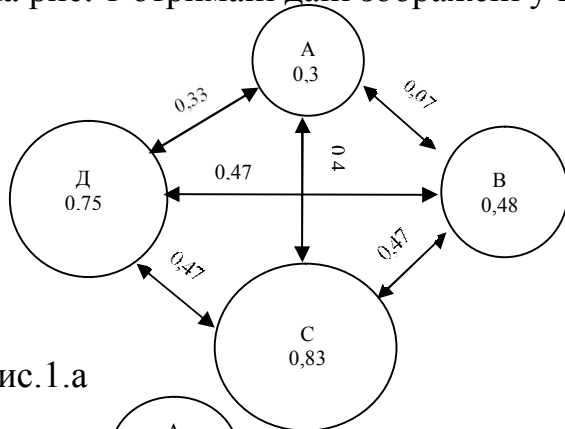

Рис.1.а

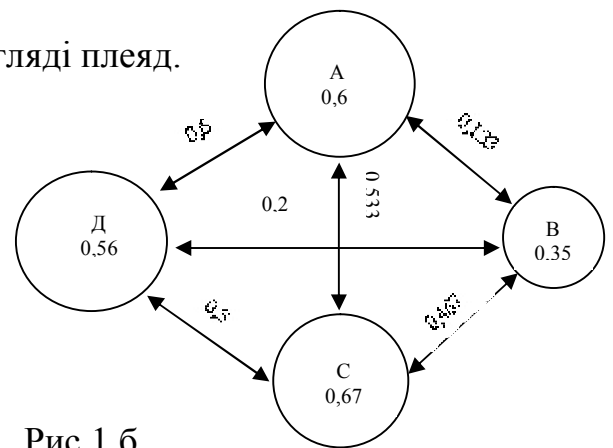

Рис.1.б

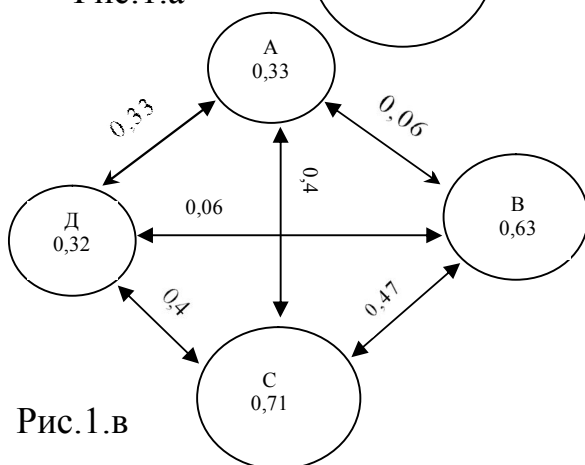

Рис.1.в

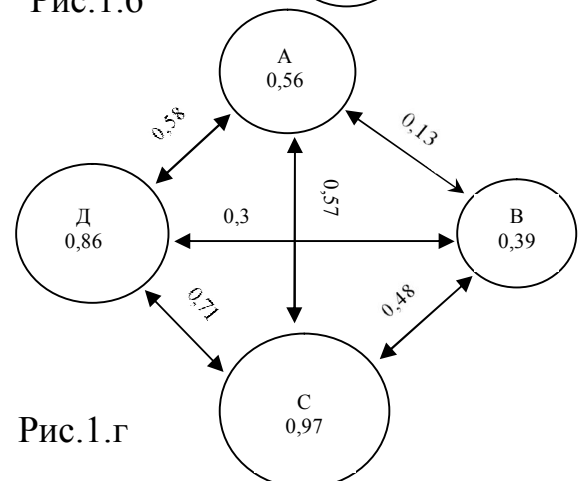

Рис.1.г

Рис.1. Кореляційна плеяда, яка відображає досліджувані детермінанти, пов'язані із вчинками учнів перших (рис.1.а), других (рис.1.б), третіх (рис.1.в), четвертих (рис.1.г) класів

Простежуючи за табл.2 та рис.1 внутрішньофункціональні зв'язки між елементами кореляційної плеяди, що відображають детермінанти вчинків учнів молодшого шкільного віку встановлено, що системоутворювальними показниками є: в учнів першого класу – самооцінка (С) та адекватна оцінка моральних дій оточуючих людей (В); в учнів другого класу – усвідомлення та розуміння моральних норм, етичних цінностей, притаманних соціуму (А) та самооцінка власних моральних дій (С); для учнів третього класу – оцінка учнями власних моральних дій (С) та адекватна оцінка моральних дій оточуючих людей (В); у четвертокласників такими показниками є самооцінка власних моральних дій (С) та мотиви морального вчинку (Д).

Провідне місце в учнів молодшого шкільного віку належить детермінанті, пов'язаній із самооцінкою власного вчинку (С). Ця детермінанта забезпечує формування за допомогою вчинків рис особистості, які проявляються у ставленнях її до інших людей, до самої себе, до соціальних груп, в які особистість включена.

Наступні місця відповідно займають детермінанти становлення моральних вчинків, пов'язані із:

– рівнем розуміння та усвідомлення учнем моральних норм, етичних цінностей, притаманних соціуму (А). Зазначена детермінанта забезпечує те, що дія учня стає свідомою, а вчинкові є притаманною саме свідомою дією;

– рівнем розвитку мотивів, що визначають вчинки учнів (Д). Ця детермінанта моральних вчинків забезпечує те, що вчинку передують внутрішній план дії, в якому передбачається: а) реалізація наміру; б) прогноз очікуваного результату після здійсненого вчинку та наслідків, які можуть бути для оточуючих: ровесників, батьків, інших людей тощо;

– рівнем адекватної оцінки учнем моральних дій інших осіб, літературних персонажів тощо (В). Завдяки означеній детермінанті вчинок поступово стає основною одиницею соціальної поведінки.

Отже, в учнів I-IV класів функціонують усі чотири згадані вище детермінанти моральних вчинків, між якими простежуються тісні внутрішні взаємозв'язки.

У **третьому розділі** „*Формування психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків*” обґрунтовано програму психокорекційної роботи, здійснено аналіз отриманих результатів, розроблено психолого-педагогічні рекомендації з формування детермінант моральних вчинків у молодших школярів.

З урахуванням того, що рівень розуміння і усвідомлення моральних норм учнями перших та других класів є досить низьким, для проведення формувального експерименту було створено експериментальну та контрольну групи з учнів перших та других класів по 60 осіб у кожній. Вихідні дані в контрольній та експериментальній групі перед проведенням формувального етапу дослідження були майже однаковими.

Програма психокорекційної роботи включала етичні бесіди, спрямовані на залучення респондентів до обговорення, аналізу, оцінювання вчинків оточуючих людей, літературних персонажів, а також власних вчинків, формування суджень, висновків з конкретної проблеми; сюжетно-рольові ігри; програвання ситуацій морального змісту; закінчення розповідей морального змісту; систему тренінгових вправ в ігровій формі, спрямованих на закріплення знань про моральні норми.

Формувальний експеримент включав чотири етапи роботи.

На першому етапі ставились такі завдання: зацікавити учнів певною моральною категорією, виробити позитивне ставлення до неї, розкрити її зміст згідно з основними складовими знань, що включає в себе відповідна моральна категорія. Основною метою цього етапу було засвоєння учнями основних характеристик норм моралі за показниками усвідомлення, розуміння; встановлення у молодших школярів адекватного, позитивного ставлення до моральних норм; розвиток навичок адекватного оцінювання як оточуючих, так і власних дій та вчинків; розвиток позитивного ставлення до морального вчинку.

Завдання другого етапу спрямовувались на закріплення та удосконалення знань дітей щодо змісту моральних норм; вироблення у них позитивного ставлення до моральної діяльності; розвиток вмінь практичного розв'язання моральних ситуацій.

На третьому етапі важливо було систематизувати та узагальнити знання учнів початкових класів щодо змісту моральних норм; виробити у них навички і вміння застосовувати отримані знання у власних вчинках; сформувані стійке позитивне ставлення до моральної діяльності.

На четвертому етапі розв'язувались такі завдання: закріпити знання молодших школярів щодо змісту моральних норм; перевірити, скоригувати навички і вміння застосовувати отримані знання у власних вчинках; закріпити та удосконалити стійке позитивне ставлення до моральної діяльності.

Результати проведеного нами формувального експерименту представлені у таблиці 3.

Отримані дані показали, що після проведення формувального експерименту в учнів експериментальної групи, у порівнянні з контрольною, помічено позитивні зміни в розвитку рівнів сформованості психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків. Так, в експериментальній групі не залишилося учнів з низьким рівнем усвідомлення та розуміння норм моралі та низьким рівнем адекватного оцінювання власних дій та вчинків. Виявлено, що суттєво зросла кількість учнів з високим та вищим за середній рівнями усвідомлення і розуміння моральних норм та цінностей (13,34% проти 1,67% у контрольній групі), з високим та вищим за середній рівнями адекватного оцінювання власних моральних дій та вчинків (20% проти 3,33% у контрольній групі) та високим рівнем адекватної оцінки дій та вчинків оточуючих людей та літературних персонажів (35% проти 3,33% у контрольній групі).

Спостереження під час формувального експерименту показали, що підвищення рівнів психолого-педагогічних детермінант у респондентів

експериментальної групи відбувалося вже на першому етапі психокорекційних занять. Водночас помічено, що на цьому етапі відбувається трансформація моральної поведінки, вирівнювання саморегуляції. Збільшилась також кількість учнів з альтруїстичними мотивами здійснення моральних вчинків (16,67%).

Таблиця 3.

Рівні сформованості психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків у контрольній та експериментальній групах (у %)

n = 120

№ п/п	Детермінанти моральних вчинків	Рівні сформованості детермінант	До експер. (Д)		Після експер. (П)		Різниця між П і Д	
			Конт. гр.	Експ. гр.	Конт. гр.	Експ. гр.	Конт. гр.	Експ. гр.
1.	Усвідомлення і розуміння учнями моральних норм та цінностей, притаманних соціуму	Високий	1,67	–	3,33	6,67	1,67	6,67
		Вищий за середній	13,33	10	13,33	16,66	0	6,67
		Середній	35	33,33	36,67	41,67	1,67	-8,34
		Нижчий за середній	45	45	43,33	35	-1,67	-10
		Низький	5	11,67	3,33	–	-1,67	-11,67
2.	Адекватна оцінка учнями дій та вчинків оточуючих людей та літературних персонажів	Високий	50	51,67	53,33	86,67	3,33	35
		Вищий за середній	18,33	15	20	10	1,67	-5
		Середній	10	16,67	10	3,33	0	-13,34
		Нижчий за середній	20	16,67	16,67	–	-3,33	-16,67
		Низький	1,67	–	–	–	-1,67	0
3.	Оцінка вихованцем власних моральних дій	Високий	38,33	35	38,33	53,33	0	18,33
		Вищий за середній	15	18,33	18,33	20	3,33	1,67
		Середній	23,33	25	25	25	1,67	0
		Нижчий за середній	18,33	15	16,67	1,67	-1,66	-13,33
		Низький	5	6,67	1,67	–	-3,33	-6,67

Доречно також зазначити, що за результатами формувального експерименту найефективнішими виявились такі види роботи: роз'яснення суті моральних понять, бесіди з дітьми після розгляду моральних оповідань, спрямовані на аналіз дій та вчинків героїв, виведення правил моралі, пригадування правил моралі, моральні колізії, продовження моральних розповідей, дотримання правил гри.

На основі проведення формувального експерименту нами запропоновані психолого-педагогічні рекомендації психологам, вчителям молодших класів щодо умов і шляхів формування психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків молодших школярів:

1) формувальний вплив на особистість учня повинен відбуватися на засадах цілеспрямованості, системності, планомірності, поступовості;

2) при формуванні психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків потрібно орієнтуватись на вікові та індивідуальні особливості розвитку дитини;

3) при організації виховних впливів потрібно опиратись на попередній досвід учнів;

4) формування психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків має забезпечуватись комплексом різних методів з переважанням елементів ігрової діяльності;

5) при формуванні психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків робота психолога (вчителя, вихователя, батьків) та учня повинна бути підпорядкована єдиній меті – формуванню високоморальної особистості;

6) слід враховувати рівень сформованості колективу, особливості його впливу на особистість дитини в різні вікові періоди.

Отримані результати підтвердили висунуті нами гіпотези та дозволили сформулювати загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні представлено теоретичне узагальнення і експериментальне розв'язання проблеми психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків, визначено рівні їх сформованості, встановлено взаємозв'язки між ними, виявлено шляхи формування означених детермінант в учнів молодшого шкільного віку.

1. Моральний розвиток людини визначається моральною вихованістю – формою внутрішньої активності особистості, яка забезпечує її зовнішні прояви в моральній поведінці. Найбільш загальним показником моральної вихованості особистості є моральні якості. Формування їх відбувається на відповідних етапах морального розвитку: усвідомлене засвоєння знань про норми моралі; стимулювання і закріплення позитивного ставлення до норм моралі і моральної поведінки; організація досвіду моральної поведінки. Забезпечення становлення моральних якостей є необхідною умовою формування моральної поведінки та моральних вчинків. В філософсько-етичній літературі вчинок розглядається як першоелемент моральної діяльності, а у психолого-педагогічній – як усвідомлений практичний акт, спрямований на дотримання моральних норм та цінностей.

2. Основними психолого-педагогічними детермінантами моральних вчинків молодших школярів є: 1) усвідомлення і розуміння вихованцями моральних норм, етичних цінностей, притаманних соціуму; 2) адекватна оцінка вихованцем моральних дій оточуючих його людей, літературних персонажів, героїв кінофільмів тощо; 3) самооцінка вихованцем власних моральних дій; 5) розуміння мотивів поведінки вихованцем при здійсненні моральних вчинків; 6) почуття та емоції вихованців при здійсненні морального вчинку; 7) взаємодія вихователя з вихованцями, пов'язана із спонуканням до позитивних дій; 8) вольові якості вихованців. Нами досліджувались перші чотири з перерахованих вище детермінант, як найбільш значущі для молодшого шкільного віку.

3. Переважна більшість учнів першого та другого класів мають нижчий за середній та середній рівень усвідомлення та розуміння моральних норм та цінностей. Їм притаманні фрагментарність знань відносно моральних норм та

цінностей, низький рівень вербалізації їх сутності. Вони часто неправильно визначають зміст моральних категорій, не розпізнають різниці між позитивними моральними якостями, оперують лише загальноживаними цінностями.

Для учнів третього та четвертого класів характерним є середній та вищий за середній рівні усвідомлення та розуміння моральних норм і цінностей. Вони розуміють основні характеристики моральних категорій, частково їх деталізують, але недостатньо повно та адекватно вербалізують їх сутність.

Значна кількість учнів молодшого шкільного віку на високому і вищому за середній рівнях адекватно оцінюють дії та вчинки оточуючих людей, героїв кінофільмів тощо. Вони безпомилково трактують ситуації, в яких простежуються моральні або аморальні дії та вчинки, визначають негативних та позитивних героїв оповідань та кінофільмів.

Однак, якщо учні першого та другого класів оцінюють зазначені вчинки на об'єктивному рівні, опираючись тільки на знання, отримані від дорослих, то на відмінну від них, учні третього та четвертого класів намагаються вникнути в їх сутність, оцінити суб'єктивно мотиви такої поведінки.

Переважає більшість учнів першого та другого класів помилково трактують зміст власних моральних дій та вчинків. Вони правильно оцінюють лише звичні для них ситуації, при цьому за критерій оцінювання беруть думку вчителя.

Учні третього та четвертого класу на середньому та вищому за середній рівнях адекватно оцінюють власні моральні дії та вчинки. Вони правильно оцінюють знайомі ситуації, а вихід з незнайомих шукають, опираючись на власний досвід та думку однокласників. Учні цього віку не в змозі повністю вербалізувати зміст ситуацій, неточно трактують їх сутність.

4. На мотиви здійснення моральних вчинків учнів молодшого шкільного віку впливає ставлення до морального вчинку вчителя, батьків, однолітків, старших друзів і т. п. Вплив цих факторів в певні періоди молодшого шкільного віку є неоднаковим, що зумовлено зміною пріоритетів у молодших школярів.

5. У молодших школярів функціонують усі досліджувані психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків, між якими існують тісні внутрішні взаємозв'язки. Вплив кожної з детермінант на формування моральних вчинків то сильнішає, то слабшає впродовж молодшого шкільного віку, однак провідне місце належить детермінанті, пов'язаній із самооцінкою власного вчинку.

6. Процес формування психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків молодшого школяра можна оптимізувати засобами психокорекційної роботи, яка включає етичні бесіди, сюжетно-рольові ігри, програвання ситуацій, закінчення розповідей з моральним змістом, систему тренінгових занять. Успіх використання цих методів значною мірою залежить від послідовності й системності аналізу учнями змісту понять, ситуацій, власних і чужих вчинків, розширення досвіду моральної поведінки.

Підтвердженням результативності впровадження психокорекційної програми є підвищення рівнів психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків. Найбільшого розвитку в результаті цілеспрямованих впливів зазнають усвідомлення та розуміння учнями моральних норм та цінностей, адекватна

оцінка вихованцем власних дій та вчинків, які є системоутворювальними показниками моральних вчинків у зазначеному віковому періоді.

Проведене дослідження не висчерпує усіх аспектів проблеми моральних вчинків молодших школярів. Подальшого вивчення потребують питання щодо інших психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків (почуття та емоції учнів при здійсненні морального вчинку; взаємодія вихователя з вихованцями, пов'язана із спонуканням до позитивних дій; вольові якості молодших школярів), особливостей їх прояву та виявлення значущості становлення моральних вчинків у молодшому шкільному віці.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. *Гудима О.В.* Психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків учнів 2-3 класів// Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологія. Випуск 3(27). – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – С. 133-140.

2. *Гудима О.В.* Психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків учнів 1-х, 4-х класів// Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред. С.Д. Максименка. Т. VII. Вип. 3. – К., 2005. – С. 111-118.

3. *Гудима О.В.* Ціннісні орієнтації молодших школярів при здійсненні морального вчинку// Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія. Випуск 35. – Харків: Харківський національний університет, 2006. – С. 18-22.

4. *Гудима О.В.* Динаміка становлення психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків учнів молодшого шкільного віку// Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред. С.Д. Максименка. Т. VIII, вип. 6. – К., 2006. – С. 87-92.

5. *Гудима О.В.* Особливості внутрішньофункціональних структур детермінант моральних вчинків// Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред. С.Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 28. – С. 79-87.

6. *Гудима О.В.* Особливості корекції психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків учнів// Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць.– К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – №15(39). – С.83-88.

7. *Гудима О.В.* Аналіз детермінант моральних вчинків учнів 2 класів// Матеріали звітної-наукової конференції викладачів та аспірантів НПУ імені М.П. Драгоманова за 2004 р. – Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологія. Випуск 5(29). – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – С. 46-49.

8. *Гудима О.В.* Особливості становлення та корекції психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків учнів 1-2 класів// Проблеми освіти. Науково-методичний збірник. Третій спец. випуск. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції „Проблеми професійного становлення молоді на основі духовно-моральних цінностей”. – К.: Інститут інноваційних технологій

і змісту освіти Міністерства освіти і науки України, Вінницький соціально-економічний інститут Університету „Україна”, 2006. – С. 271-278.

9. Гудима О.В. Вплив деяких зовнішніх факторів на розвиток моральної самооцінки і взаємооцінки учнів молодшого шкільного віку// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 3. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – Т.3. – С.140-142.

10. Гудима О.В. Аналіз психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків учнів 4-их класів// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 4. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2005. – Т.1. – С.230-232.

11. Гудима О.В. Особливості формування моральної поведінки у молодших школярів: Методичні рекомендації. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – 72с.

Анотації

Гудима О.В. Психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків учнів молодшого шкільного віку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2007.

Дисертація присвячена вивченню психолого-педагогічних детермінант морального вчинку молодших школярів. На основі теоретичного аналізу обґрунтовано та виділено основні психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків: усвідомлення і розуміння учнями моральних норм, етичних цінностей, притаманних соціуму; адекватна оцінка школярами моральних дій оточуючих їх людей, літературних персонажів, героїв кінофільму тощо; самооцінка учнями власних моральних дій; мотиви поведінки молодших школярів. Виявлено рівні, динаміку та особливості прояву окремих детермінант моральних вчинків впродовж молодшого шкільного віку. Простежено, що у молодших школярів функціонують усі досліджувані психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків, між якими існують тісні внутрішні взаємозв'язки. Вплив кожної з детермінант на формування моральних вчинків то сильнішає, то слабшає впродовж молодшого шкільного віку, однак провідне місце належить детермінанті, пов'язаній із самооцінкою власного вчинку.

Експериментально доведено можливість розвитку психолого-педагогічних детермінант моральних вчинків. Розроблена та апробована програма психокорекційної роботи показала значне зростання показників за кожною детермінантою моральних вчинків в учнів експериментальної групи.

Ключові слова: моральний вчинок, психолого-педагогічні детермінанти, усвідомлення, самооцінка, мотив, моральний розвиток, моральна якість, молодший шкільний вік, моральні норми, моральні дії.

Гудыма А.В. Психолого-педагогические детерминанты нравственных поступков учеников младшего школьного возраста. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2007.

Диссертация посвящена изучению психолого-педагогических особенностей формирования нравственных поступков младших школьников. Рассмотрено разные подходы к понятию нравственного поступка: общепсихологический, общепедагогический, философско-этической литературе поступок выделяют как первоэлемент моральной деятельности, в психолого-педагогической – как осмысленный практический акт, действие связанное с нравственным сознанием и самосознанием, направленное на соблюдение нравственных норм и ценностей, что приводит к саморегуляции личности. Моральное поведение – это вся деятельность личности, которая оценивается с точки зрения требований морали. Поэтому, нравственный поступок выступает первоэлементом морального поведения.

В работе на теоретическом уровне обосновано и выделено психолого-педагогические детерминанты нравственных поступков: 1) осознание и понимание воспитанниками нравственных норм, этических ценностей, свойственных социуму; 2) оценка воспитанником нравственных действий окружающих его людей, литературных персонажей, героев кинофильмов и т.п.; 3) оценка учеником собственных нравственных действий; 4) мотивы поведения младших школьников; 5) чувства и эмоции учеников при осуществлении нравственного поступка; 6) взаимодействие воспитателя с воспитанниками, связанное с побуждением к позитивным действиям; 7) волевые качества младших школьников. В диссертационном исследовании, исходя из значимости, рассмотрены первые четыре детерминанты. Выделены уровни сформирования психолого-педагогических детерминант (высокий, выше среднего, средний, ниже среднего та низкий).

Выявлено, что подавляющее большинство учеников первых и вторых классов имеют ниже среднего и средний уровни осознания и понимания нравственных норм и ценностей. Им присущие фрагментарность знаний относительно нравственных норм и ценностей, низкий уровень вербализации их сущности. Для учеников третьих и четвертых классов характерным является средний и выше среднего уровень осознания и понимания моральных норм и ценностей. Они понимают основные характеристики моральных категорий, но недостаточно полно и адекватно вербализируют их сущность.

Относительно оценки учениками нравственных действий окружающих их людей выяснено, что значительное количество учеников начальных классов на высоком и выше среднего уровнях адекватно оценивают действия и поступки окружающих людей. Они безошибочно трактуют ситуации, в которых имеют место моральные или аморальные поступки, определяют негативных и позитивных героев. В тоже время выяснилось, что ученики первых и вторых классов оценивают поступки на объективном уровне, опираясь только на знания,

которые получили от взрослых, ученики третьих и четвертых классов пытаются проникнуть в их сущность, оценивать субъективно мотивы такого поведения.

Изучение особенностей оценки учениками собственных нравственных действий показало, что подавляющее большинство учеников первых и вторых классов безошибочно трактуют содержание собственных нравственных поступков. Они правильно оценивают лишь привычные для них ситуации, при этом за критерий оценивания принимают мнение учителя. Ученики третьих и четвертых классов на среднем и выше среднего уровнях адекватно оценивают собственные нравственные действия и поступки. Они верно оценивают знакомые ситуации, а выход с незнакомых ищут, опираясь на свой опыт и мнение одноклассников.

Установлено, что на мотивы осуществления нравственных поступков учеников младшего школьного возраста влияет отношение к моральному поступку учителя, родителей, ровесников, старших друзей и т.п. Влияние этих факторов в определенные периоды младшего школьного возраста является неодинаковым, что предопределено изменением приоритетов у младших школьников.

Прослежено, что у младших школьников функционируют все исследуемые психолого-педагогические детерминанты нравственных поступков, между которыми существуют тесные внутренние взаимосвязи. Влияние каждой из детерминант на формирование нравственных поступков то возрастает, то ослабевает на протяжении младшего школьного возраста, однако ведущая роль принадлежит детерминанте, связанной с самооценкой собственного поступка.

Процесс формирования психолого-педагогических детерминант нравственных поступков младшего ученика можно оптимизировать средствами психокоррекционной работы, которая включает этические беседы, сюжетно-ролевые игры, проигрывание ситуаций, окончание рассказов с моральным содержанием, систему тренинговых занятий. Успех использования данных методов в значительной мере зависит от последовательности и системности анализа учениками содержания понятий, ситуаций, собственных и чужих поступков, расширения опыта морального поведения.

Подтверждением результативности внедрения психокоррекционной программы является повышение уровней психолого-педагогических детерминант нравственных поступков, на что указывают данные проведенного формирующего эксперимента. Наибольшего развития, в результате психокоррекционного воздействия, претерпевают осознание и понимание воспитанниками нравственных норм, этических ценностей, самооценка учеником собственных нравственных действий и поступков, которые являются системоформирующими показателями нравственных поступков учеников младшего школьного возраста.

Ключевые слова: нравственный поступок, психолого-педагогические детерминанты, осознание, самооценка, мотив, нравственное развитие, нравственное качество, младший школьный возраст, нравственные нормы, нравственные действия.

Hudyma O.V. Psychological and pedagogical determinants of moral actions of junior pupils. – Manuscript.

The thesis for getting the Candidate of Psychological Sciences in specialty 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov, Kyiv, 2007.

The thesis is dedicated to the study of psychological and pedagogical peculiarities of formation of moral action of junior pupils. The author of the thesis substantiated and distinguished psychological and pedagogical determinants of moral actions on the theoretical level: realizations and understanding of pupils of moral norms, ethical values; adequate valuing of pupils of moral action close to him people, literary and cinema character, self-appreciation of pupil of his moral actions, motive of behavior of pupil, creation by teacher the situations, in which the pupil can wait for pleasure from realization his moral actions, interaction teacher and pupils, connecting with incentive to positive actions, determined qualities of pupils. The author of the thesis examined the first four determinants.

The empirical study of the level of the development of psychological and pedagogical determinants of moral actions has allowed revealing the peculiarities of formation of determinants in every class in primary school.

The program of formation of psychological and pedagogical determinants of moral actions is designed and tested. In general the results of psychocorrection work show the considerable increase of indicators of determinants of moral actions in the pupils of experimental group.

It testifies about effectiveness of elaborated system of psychocorrection lessons.

The results of this study can be used by psychologists and educational specialists for formation of moral consciousness of junior generation.

Key words: moral action, psychological and pedagogical determinants, realization, understanding, self-appreciation, motive, moral development, moral quality, junior pupils.